

УДК 81'22:81'44

ЛІНГВОСЕМІОТИКА БРЕХНІ: ПОШУК ІСТИНИ

Лідія СВАРИЧЕВСЬКА

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра загального мовознавства,
вул. Університетська, 1, ауд. 343, 79000 Львів, Україна,
тел.: +380 (32) 2394756*

Статтю присвячено проблемам створення концептуального та термінологічного апарату лінгвістики брехні в семіотичному аспекті. Проаналізовано відомі праці з цієї галузі. Наведено приклади з текстів художньої літератури, зокрема творів Івана Франка.

Ключові слова: брехня, обман, приховування, лінгвістика брехні, лінгвосеміотика.

Існує припущення, що «усяке наше знання може спиратися на стратегічно прихований обман – на обман принаймні з точки зору тих, хто дотримується “копійтської” теорії знання» [8, с. 277]. У такому обмані можна знайти надзвичайно багато моментів, важливих для теорії комунікації: маскуванню, правдоподібність, «зрежисована гра» у житті, питання про те, чому варто вірити. «Комунікація – це ризикована пригода, у якій ніхто не може дати гарантій. Будь-які спроби встановити зв'язок з допомогою знаків – це гра з високими ставками, на якому б рівні ці спроби не здійснювалися... Розмова являє собою акт віри, що ґрунтується на здатності майбутнього породжувати світи, до яких прагнуть її учасники. Значення – це незавершений проект, відкритий і здатний радикально змінюватися під впливом пізніших подій... У комунікації немає гарантовано надійних знаків – лише натяки і припущення» [8, с. 279].

Феномен брехні багатоаспектний, він пов'язаний з актуальними напрямками мовознавства, які охоплюють комунікативні параметри та виміри (умови спілкування, комунікативна мета, комунікативна стратегія, комунікативна роль тощо), соціолінгвістичні особливості, жанрову специфіку текстів та семіотичні закони (чи правила). При комплексному підході враховуються такі співвідношення понять, як брехня і слово, брехня і поняття, брехня і речення, брехня і текст, брехня і дискурс – тоді вже може йтися про лінгвістику брехні та формування її поняттєвого і термінологічного апарату [див.: 2, 4, 5, 6, 12 та ін.].

Мета цієї розвідки – з'ясувати параметри феномену брехні в лінгвосеміотичному аспекті на матеріалі художніх текстів, зокрема, повісті І. Франка «Для домашнього огнища».

Заслуговує уваги розмірковування Х. Вайнріха про те, як слова та поняття втягуються в коло брехні: він розглядає два німецькі слова, за допомогою яких брешуть – слово *Blut* ‘кров’ і слово *Boden* ‘земля’. За їх допомогою не брешуть, та й неможливо брехати. Так повелося здавна. Але в сучасній німецькій мові краще не поєднувати ці слова. Через словосполучення *Blut und Boden* ‘кров і земля’ можна тільки брехати. Справа в тому, що обидва слова – *Blut* і *Boden*, – коли стоять поруч, створюють один для одного контекст. Контекст *und Boden* детермінує значення слова *Blut* до нацистського уявлення, і точно так само значення слова *Boden* детермінується контекстом

Blut und у нацистському смислі. Мовець більше не знаходиться на полюсі значення, а за допомогою контекста обирає на семантичній шкалі цінність, яка міститься між полюсами значення та уявлення. Приблизно там, де містяться понятійні цінності.

Слова, які мисляться без будь-якої контекстної детермінації, не можуть брехати. Але достатньо невеликого контексту, щось подібне на слово *und*, щоби слова змогли брехати. Поняття взагалі реалізуються тільки за допомогою контексту. Без визначень немає понять. І вони існують, доки відомим є певний контекст, певне визначення. Не має значення, що контекст називається не щоразу, коли вербалізується поняття. Часто це вважається зайвим, тим більш, коли поняття використовується в межах визнаного наукового висловлювання. Цими межами вводиться як правило гри припущення про те, що визначення є відомим і загальноприйнятим. В такому випадку вже не потрібно вимовляти їх щоразу; детермінація значення слова, тобто його обмеження до поняття, продовжує існувати.

«Отже, поняття можуть брехати, хоч би вони й існували самі по собі. Точніше, це тільки здається, що вони існують самі по собі. За ними стоїть невимовлений контекст: визначення. Брехливі слова – це майже без винятку брехливі поняття. Вони належать до певної поняттєвої системи і мають цінність в певній ідеології. Вони стають брехливими, коли брехливі ідеологія та її тези» [2]. У цьому розрізі переважно й розглядають брехливі слова і поняття – на матеріалі політичного та ідеологічного дискурсів.

Художній дискурс, з його естетичною, образною, символічною насиченістю, залишається малодослідженим, зокрема твори І. Франка, в тому числі й «Для домашнього огнища», хоча цей твір, з комунікативного погляду, – про брехню і про її мотивацію, про стратегії брехні та її мовні й позамовні засоби: бреше Анеля, щоб приховати від чоловіка свою «діяльність», потім щоби виправдатися перед чоловіком і перед собою, бреше найкращий і щирий друг Ангаровича Редліх, щоб той по приїзді не одразу дізнався про справжній стан речей, бреше сам Ангарович в різних ситуаціях і з різних причин (щоб заспокоїти дружину, з метою дотримання етикету, особливо в ситуаціях спілкування з Юлією, котра не викликає в нього симпатії; щоб заспокоїти самого), брешуть дівчата-повії, щоб не ганьбити Анелю після її смерті та її родину, брешуть офіцери, приставши до позиції тих, хто судить, хоча й самі не без гріха.

Іноді слова можна викрити як брехливі. Наприклад, у політичному дискурсі *демократія* – це слово, яке має ранг поняття. Тобто поняття «демократія» за своїм мовленнєвим вживанням визначається як форма держави, де влада належить народу і за певними політичними правилами передається вільно обраним його представникам. (Чиста етимологія слова *демократія* не є достатньою.) А той, хто визнає іншу форму держави, наприклад, тоталітарну, і все ж таки називає таку форму держави словом *демократія*, просто бреше [див.: 2].

У художньому тексті таке явище спостерігається в першу чергу в мовленні персонажів, коли вони вірять в одні цінності, мають одні переконання, а вживають інші за первинним змістом слова, чи коли позначення понять відомі серед певного кола як неправдиві. Наприклад, *пансіон для бідних дівчат*, з якого мали прибутки Юлія і Анеля, серед офіцерів був відомий як *дім розпусти*: «Не маю слова, щоби схарактеризувати тобі те огидливе і підле ремесло, яким займається вона. Те ремесло тим огидливіше, що полягає на ошуканстві, на укриванні перед оком властей і ведеться під невинним титулом *пансіону для бідних та чесних дівчат*» [11, с. 75]. Назва закладу абсолютно не відповідає змісту, є фальшивою. Дуель між Редліхом та Ангаровичем серед офі-

церів вважається *гоноровою справою*, хоча всі знають про невинність останнього, і ніякого гонору тут немає, чиста фікція, це поняття у цьому конкретному випадку є пустим, формальним: «Тільки лікарі, упрощені до асистування при тій “гоноровій справі” і незнайомі з капітаном, перервали сю німу сцену і почали вештатися коло своїх приладів та бандажів» [11, с. 98]. В одній з останніх сцен твору Анеля, виправдовуючись перед чоловіком, переосмлює такі поняття, як *честь*, *благородство*, *поміч*, показує, що вони можуть мати фальшивий характер: «А скажи мені лишень, ти, *благородна і незаплямлена душе*, кілька разів за своїх кавалерських або некавалерських часів подавав ти практично *помічну руку* такому ганебному промислові, давав більш або менше щедрий заробіток таким жінкам? А ті твої *благородні* приятелі, що так люто обурюються на мій ганебний промисл, – чи не для того се чинять, що самі аж надто часто підлягали його покусам, аж надто багато грошей видавали на його піднесення?» [11, с. 135]; «Один зголосився, один предложив мені свою *поміч*! Се був барон Рейхлінген. Але ціною його *помочі* мало бути те, про що сама думка наповнює мене огидою і обридженням» [11, с. 136].

Тут вже фактично йдеться про аберацію семіотичних процесів/або правил (семантичних, синтактичних та прагматичних), про які згадував Ч. Морріс [7, с. 78–82]. З лінгвістичної погляду (так званої «чистої» лінгвістики, тобто «внутрішньої» в сосюривському розумінні), будь-які види брехні, обману, приховування так чи інакше побудовані на аберації семіотичних правил. Аберація починається там, де починається комунікація. Більшість логіко-філософських трактувань вживання мови були зосереджені на відношенні мовного висловлювання до істинно або хибно відображеної в ньому дійсності, в теорії комунікативної лінгвістики увага переноситься на те, який акт здійснює або намагається здійснити мовець, використовуючи висловлювання, якої мети він при цьому намагається досягти. Відобразити той чи інший стан речей у світі – це мета тільки одного з багатьох типів висловлювань, а саме – висловлювань репрезентативного, або констативного типу [9, с. 2] (стверджень, повідомлень, описів тощо), які зазвичай виражаються за допомогою розповідних речень. Але, окрім репрезентативів, існують питання, накази, присягання, каяття, вітання, шанування, подяки і ще багато інших видів мовленнєвих дій, які мають зовсім інші характеристики та цілі. «Неможливо зрозуміти сутність мовного вживання, якщо обмежуватись вивченням відношення висловлювання до дійсності. Необхідно враховувати відношення висловлювань до мовця і адресата» [5, с. 2]. (Пор. розмежування в процесі комунікації семантичного та прагматичного аспектів мовного знака, яке проводить загальна семіотика).

У повісті функціонують різні знакові системи – від дрес-коду, письмових документів та вербальних засобів до жестів та симптомів психічного стану. Більшість з них задіяні в таких стратегіях брехні та приховування, як відволікання уваги, маскування, правдоподібність, зрежисована гра. Способи введення в оману можуть бути різними: усними і писемними висловлюваннями, мімікою, певною дією або відсутністю дії, мовчанням тощо.

Змістовно брехня може бути **прямою протилежністю правді** («не чорне, а біле») чи являти собою **частковий відступ від неї** (перебільшення в розповідях мисливця, слова в компліментах, формулах етикету тощо). Особливим видом брехні є **самообман**, коли кюдина щиро вірить у свою правоту і знаходить для себе виправдовування.

До причин брехні належить страх перед неприємностями різного роду – болем, голодом, осудом, приниженням, невдачею; необхідність дотримання правил етикету; бажання зберегти спокій близьких людей; бажання показати себе з найкращої сторони; виправдати свої вчинки тощо. «Ясна річ, що охопити повністю весь спектр брехливості не те що важко, а мабуть що принципово неможливо з огляду на те, що коли правда може бути тільки одна, то відхиленя від неї може існувати нескінченна кількість, від абсурдних недорікуватих нісенітниць та бездарних ідіотських дурниць до фундаментально продуманих грандіозних монбланів систем облуди, яку до того ж слід помножити на нескінченне ж число методів відхилення від правди, тобто способів її спотворення» [12]. Додамо, що в художньому творі «весь спектр» брехливості і не може бути відображений, оскільки комунікативні ролі персонажів обмежено темою твору, його сюжетом, ідейною спрямованістю та іншими чинниками змістовного плану. Ядром брехні в повісті є Анеля, від якої колами хвиль розходить брехня, а мотив у неї один: «*О, вбожество, недостаток – се були фурії, найстрашніші для неї в житті! Щоби залякати ті фурії і держати їх здалека від свого домашнього огнища, на се вона посвятила так багато... так багато!*» [11, с. 85].

Знакові компоненти в комунікативних актах повісті «Для домашнього огнища» репрезентують названі змістові типи брехні.

Змістовий тип прямої протилежності правді: письмові документи (листи, рахунки, квитанції), які Анеля показує чоловікові як знаки ніби-то легальних доходів, насправді пізніше лише підтверджують її брехню. Різне осмислення знаків, розуміння того, що «біле» – це «чорне», поступово розкривається спочатку в контексті здивування, коли Ангарович не розуміє, для чого жінка в перший же день його приїзду дає йому документи для ознайомлення (1), потім у контекстах саморефлексії Ангаровича від бажання вірити в запропонований зміст знаків (2) до розуміння істинного смислу цих знаків (3).

(1): «І, поцілувавши його в чоло, Анеля вийшла, лишаючи його самого з *рахунковою книжкою, квитками і немалою пачкою пожовклых листів*. Не можучи ще отямитися з зачудування, капітан якийсь час ходив по покою, поки врешті не доміркувався, що його жінка остаточно має рацію і що вся отся незвичайна сцена є тільки доказом її незвичайної любові до нього і вкупі з тим її обачності й незвичайного розуму. А зміркувавши се, він узявся совісно за *рахунки й папери*» [11, с. 32].

(2): «А дідусь! А старий Гуртер! – пригадав собі нараз.– Адже ж я переглядав її *рахунки*, де були виказані досить значні суми, які їй прислав різними часами. Я бачив його *листи*, повні вдячності, батьківської любові. Адже ж се не мана! І се вияснює все, все!» [11, с. 107]; «Як потопленик хапається хиткої тростини, так і його дух, хопившись сеї думки про Анеліні *листи і рахунки*, шукав в них опори і рятунку і знайшов на хвилину. А знайшовши хоч сю крихітку твердого ґрунту під ногами, він міг бодай потроху успокоїтися, роздумати над тим, що далі чинити» [11, с. 107].

(3): «Показала мені *фальшиві рахунки*, знаючи, що в зворушенні першої радості не буду в силі переглянути їх докладно. Показала мені *фальшовані дідові листи*, повні вдячності і ситої любові, а на дійсні листи голодного, нуждою побитого старця навіть не зволила відповісти. Що се за вдача? Що за серце? Чи чортиця, чи тільки комедіантка?» [11, с. 116].

Змістовий тип часткового відступу від правди: етикетні формули (1), правдоподібна заміна смислу (2), маскування смислу (3), перебільшення (4).

(1): сердечне за формою привітання Ангаровича з Юлією та запрошення залишитися на обід, а потім ніби-то жаль, що вона йде, хоча насправді йому хотілося побути з родиною без сторонніх, в чому він і зізнається: «Даруйте, пані, отее жартливе привітання. *Дуже жалую*, що пані не були ласкаві лишитися, але таки бачу, що ваша правда. Сьогодні я справді був би неможливим у чужім товаристві» [11, с. 15].

Вимушене етикетне прощання офіцерів з Ангаровичем: «Кілька старших офіцерів підійшло до капітана.

– Відходиш уже? *Жаль*, що не можеш довше лишитися. *Дуже нам було приємно*.

А все те так холодно, таким силуваним голосом. І ані один із них не візвав його, щоби ще лишився, ані один не запросив його, щоби частіше приходив до них» [11, с. 38].

(2): знаки-симптоми своєї стурбованості, хвилювання та страху (*«бліда і тремтяча», «трунця блідість», «ціла її постать подалася, немовби зів'яла», «руки, холодні як лід»*) Анеля пояснює правдоподібною причиною: «Знаєш, від якогось часу... мучать мене якісь страшні прочуття. Завсігди мені здається, що котре-небудь із наших дітей, – о мій боже! – десь там переїхав фіакер і що його несуть додому з поламаними ніжками, з розбитою головою... Ох, аж подумати страшно! І власне в тій хвили... те саме прочуття... мов кліщами... мені причулося, що до нас хтось дзво нить...» [11, с. 41], хоча насправді вона боялася викриття. Раптову зміну знаків приязні та поваги до Ангаровича в офіцерському клубі на знаки нетактовності та відчуженості (*«одні одним потаємно дають якісь знаки», «украдком кидані позирки», «якісь рухи, наполовину згідні, а наполовину пропиті співчуттям», «якісь уривані, таємні шепти», «немов сигнали порозуміння в якійсь справі, котрої ніхто не називав голосно»*) [11, с. 36–37] Редліх пояснює причиною, яка є подібною на правду: «Мій любчику, не уявляй собі нічого! Було маленьке охолодження, се правда, коли ми довідалися, що у нашого полковника вмерла дочка. Чудесна дівчина. Всі молодші офіцери були в ній закохані» [11, с. 38].

(3): типовий паралінгвальний знак маскуваннн смислу – відводити очі, тобто уникати візуального контакту зі співрозмовником і тим самим не дати йому можливості «подивитись в очі» та зрозуміти правду: «Знаєш що, Антосю, – з незвичайним жаром промовив Редліх, обертаючися до капітана, – раджу тобі з цілого серця, вчини так само і старайся якнайрідше бувати в касині!

Капітан зупинився наперед вулиці і видивився на високу, випростувану фігуру Редліха, що в якімсь дивнім заклопотанні *старався не глядіти йому в очі*.

– Не розумію тебе, Гнатику,– промовив. – Перед хвилиєю ти запевняв мене, що всі мене огнисто полюбили, а тепер намовляєш, щоби якнайрідше до них ходити» [11, с. 39].

Стратегію маскуваннн можуть реалізовувати як паралінгвальні, так і лінгвальні знаки (пози, жести, тон, фрази, окремі слова), що сам автор характеризує як «маскуваннн», зокрема в епізоді, коли до Анелі завітала стривожена Юлія, несподівано натрапила на Ангаровича, а він, щоби зробити приємне дружині, запрошує Юлію, яка не викликає в нього симпатії, залишитися на обід: «Напружений і немилий настрої, який панував з початку обіду, хоч старанно *маскований* усіми тими особами, що сиділи при однім столі, чим даліше почав звільна якомсь розпогоджуватися та прояснюватися» [11, с. 59], а засобами маскуваннн були жартівливий тон Ангаровича (*«Го, го,*

го! Пані лякаються, щоб ми вас не отруїли!»; «Отже, навмисно мушу паню отруїти двома наперстками боснійського вина!»), його ж сумнівні сентенції («Молоді і гарні вдови не мають ніякого голосу і повинні слухати чужого мужа, коли не мають свого власного»),

вимушений вияв емоції («О, пан капітан жартує! – мовила Юлія, силкуючися на веселий усміх»), неоднозначна паракінесика («Юлія, ніби завстидана, відвернула голову»).

(4): стандартні фрази з «гіперболізованим» смислом, що вказують на високу міру, найвищу якість, найбільший прояв чогось тощо: «Сьогодні я в такій настрої, що міг би обняти і цілувати весь світ, і оту стару жидівку, що на Зарваниці продає варений біб» [11, с. 14].

Змістовий тип самообману: свідоме або підсвідоме хибне трактування смислу знаків, ознак, прикмет з метою самозаспокоювання (1) або виправдовування (2).

(1): «Капітанова думка жажнулася летіти в безодню огидних здогадів, де надто не було ніякої надії зловити якийсь конкретний факт. Ні, ні, ні! Анеля була недужа, небезпечно недужа, тим небезпечніше, що стан і причини її хвороби були зовсім загадкові. Треба буде якнайкваліфікованіше засягнути лікарської поради...» [11, с. 55].

(1): « – Ну, що ж думаєш про се? – запитала пані Юлія. – Що я про се думаю? – мов неприкаяна, повторила Анеля. – Що думаю про се? Про се? – повторяла, тикаючи пальцем в газетярську новинку і звільна віднаходячи свою давню певність. – Думаю, що се дурниця» [11, с. 53].

(1): «Якась тривожна болуча думка мигнула в капітановій голові. Чи ж мав би існувати якийсь зв'язок між тим оповіданням і Анеліними нервовими випадками? І який? Чи мала би на дні її душі окриватися справді якась історія з бароном? І яка? Але ні, се не може бути!» [11, с. 55].

(1): Навіть вже після дуелі і поранення свого друга Ангарович все ще намагається позитивно трактувати факти Анеліної брехні з метою самозаспокоювання: «Але ті документи існують, в них я маю непобориме оружжя, з котрим буду міг виступити і завдати брехню клеветникам. Викличу процес, розпічну боротьбу за свою честь, боротьбу вже не з одним бідолахою, як ось Редліх, але з цілим загалом. Так, се буде найліпша дорога!» [11, с. 107].

(2): «Раз утративши пошану для людей, навчившись іграти їх чуттями і віруваннями і вважати їх тільки матеріалом для визискання, я пішла дальше тою дорогою. Чи тисячі не роблять так само, тільки в іншій формі?» [11, с. 138]. Виправдовуючись перед чоловіком, Анеля відстоює свою правду і щиро вірить у свої аргументи. Таке явище є поширеним в актах комунікації: «Люди думають, що вони спілкуються один з одним на рівні правди, яка в кожного з них різна, своя. Коли відбувається перехід на рівень істини, кожному з мовленнєвих партнерів дозволено побачити *інші* правди і застосувати до них свою. В мовленнєвих актах (діалогах) завжди існує опозиція „твоя правда VS моя правда» [13, с. 173]. «У комунікативних актах брехні адресант, використовуючи кодовані знаки мови, має на меті інформувати адресата неправильно. При цьому відбувається найбільше розходження між інтенційною та фінальною прагматикою того ж самого повідомлення в адресанта і адресата. Вона й в істинних (щирих) висловлюваннях ніколи не співпадає повністю в силу того, що значення мовних знаків і пропозицій знаходяться не в мові, а в головах комунікантів, і ці значення в них ніколи не співпадають повністю...»

Метою брехні в будь-якому випадку є безпосереднє або опосередковане маніпулювання адресатом: обманути його, створити в нього хибну ментальну картину (пропозицію за Л. Вітгенштайном), яка дозволяє відсунути зворотний зв'язок на невизначений час» [13, с. 175]. В актах брехні використовуються не тільки мовні знаки, але й знаки інших систем, значення яких теж міститься «в головах комуні кантів».

Яскравим прикладом «відсування зворотного зв'язку на невизначений час» в повісті є вся «маніпулятивна» поведінка Анелі, яка усвідомлює, що чоловік рано чи пізно дізнається про дійсний стан речей, і намагається різними засобами переформатувати смислові рамки, створити хибний для нього та безпечний для себе інший світ. Інші персонажі теж «затягуються» до кола брехні, приховування та фальші, яке оточує Ангаровича.

До таких систем реалізації спотворення смислу належать: різні за форматом **графічні знаки**, наприклад, вже згадані фальшиві листи, квитанції, рахунки, а також візитівки як свідоцтво про товариське життя: «І поставивши тацю на столі, принесла велику коробочку і висипала з неї на тацю *кupu різнобарвних карток, візитових білетів з бажаннями, запросинами і запитами*, а потім супокійне, систематично почала розкидати по таці ті *докази сердечного, рухливого і обіймаючого широкі круги товариського життя*. З правдиво жіночою грацією розкидала їх так, що в тім ніби неладі видно було певну провідну думку, навіть певне невинне кокетство» [11, с. 10]. Насправді ніякого товариського життя не було, і жінка старанно «виганяла пустку з салоника», «котрий, очевидно, чимало часу стояв пустий, запертий. В коминку тріщить і гуде веселий огонь, що звільна оживлює, огріває заморожене повітря салоника, немов достроює його до оживлених рухів, цвітучого лица і розіскрених очей пані дому» [11, с. 7–8];

напис на золотому годиннику Анелі: «Ти поблід, побачивши отсей годинник. – І, відчепивши, вона подала йому годинник у руку. – Придивись йому! *Прочитай напис, виритий на нім! Бачиш, що дарував мені його дід*. Загнівався був на нас, коли я вийшла за тебе заміж, та нарешті-таки дав себе перепросити» [11, с. 28].

Тон спілкування, який абсолютно не відповідає стану душі Анелі, наприклад, *жартівливий*: «Заснеш, заснеш! – говорила лагідно та енергійно Анеля. – Ти втомлений. Ходи! Зрештою, що тут з тобою балакати? *Тут моя команда і я наказую*» [11, с. 22];

спокійний: «– Ляж і спи. Я позамикаю, щоби тут ніхто тобі не перешкодив. А якби тобі було чого треба, то задзвони. – І вийшла, гарна, легка, як сонний привид, а її *слова були такі спокійні*, свідчили про таку гармонію її душі, що самі одні впливали освіжаюче і вспокоююче на все її оточення» [11, с. 22]. У цьому контексті, як бачимо, сам автор повісті підкреслює маніпулятивне значення такого компоненту спілкування, як тон.

Замовчування, уникання неприємної або небезпечної теми в акті спілкування є прихованим знаком брехні: «Він ходив як отруєний після її листів, тим більше, що чув, що тепер нічим їй допомогти не може, нічим потішити, окрім обіцянок сподіваного авансу. Та після кількох місяців Анеля *перестала жалуватись*. Раз написала йому, що шукає якого заробітку, та коли він висказався скептично про її плани, *перестала про се писати*» [11, с. 26]. У комунікативному плані замовчування стоїть близько до мовчання [про комунікативні типи значущого мовчання див. : 1, с. 204–209], але більш відверто відповідає стратегії брехні.

Тілесний код, що приховує справжні емоції. Знаки виявлення емоцій у повісті чітко протиставлено – з одного боку ті, що приховують, вводять в оману і призначені для конкретного співрозмовника, а з іншого – ті, що відповідають дійсним почуттям. Це протиставлення можна унаочнити за допомогою таблиці 1:

Брехня, приховування	Правда
<p>«– Ну, йди вже, йди! – сказала сміючись Анеля» [32].</p> <p>«Лице... таке погідне, ясне і енергічне, що так і дихало здоров'ям і втіхою» [32].</p> <p>«Ті, що ще перед хвилиною тискали сердечно його руку і запевнювали його про свою приязнь...» [36–37].</p> <p>«– Історія у мене? З бароном Рейхлінгеном? – помалу, немов шукаючи чогось у пам'яті, повторила Анеля, спокійно дивлячись мужеві в очі» [41].</p>	<p>«Лице... тепер було бліде, як у трупа» [32].</p> <p>«Уста тремтіли, судорожне, немов шептали якісь нечутні закляття вслід за капітаном» [33].</p> <p>«Анеля впала на крісло і кілька хвиль сиділа недвижно, правдивий образ звір'я і розпуки» [33].</p> <p>«... тепер сиділи мов води в рот набравши, з усміхом, примерзлим на устах, або ходили по салоні якісь заклопотані, немовби бажали тікати відси геть...» [37].</p> <p>«... його зір ловив якісь рухи, наполовину згірді, а наполовину пропиті співчуттям»... [37].</p> <p>«І нараз побачив, що при остатніх його словах лице її покрила труняча блідість, навіть уста її поблідли, робота випала з її рук і ціла її постать подалася, немовби зів'яла або немовби дізнала якогось страшно болючого удару» [41].</p>

Протиріччя між тілесним кодом та словесним, коли їх смисли не співпадають до повної несумісності, наприклад, в ситуації розмови Ангаровича та Анелі про смерть барона Рейхлінгена: «– О боже! – глибоко зітхаючи, прошептала Анеля, але в тім зітханні висказалося радше якесь почуття облешення, ніж жалю. А по хвилі додала: – Такий молодий, гарний, маючий чоловік, такого знатного роду, такий здоровий, сильний – і що там йому сталося?» [11, с. 42];

в ситуації зустрічі Ангаровича з охриплим від пияцтва бароном, якого випхали з шинка, і він ледь не впав, і який на запитання капітана, що з ним діється, відповів: «Зомною? Добре діється. Бачиш, учуся літати. Отеє власне вилетів я з отсеї буди. Га-га-га!» [11, с. 44];

у ситуаціях спілкування Юлії з Ангаровичем, якого вона побоювалася: «– Прошу пані! – додав, подаючи їй рам'я, а потім позираючи на неї спідлоба; бачачи на її лиці вираз невдоволення і прикрості, додав: – Але що ж се ви, пані, чините з себе таку пригноблену невинність? Чи справді моє товариство для вас таке незносне? – О, пан капітан жартує! – мовила Юлія, силкуючися на веселий усміх. – Противно!» [11, с. 58];

Протиріччя між знаками в тілесному коді, коли одні знаки за значенням несумісні з іншими, наприклад: «Вона робилася для нього чимраз більше загадковою і незрозумілою, її цвітуча, майже дитиняча постать – і її нервові припадки якось не

могли погодитися в його голові» [11, с. 54] – і одне і друге не залежить від людини – і фізичний стан і психічний, але їх знаки «прочитуються» іншими людьми. Для Ангаровича це протиріччя є загадковим, незрозумілим, а тому наштовхує на думку про прихований смисл жінчиної поведінки.

Протиріччя між знаками – прямий шлях до розуміння того, що один з комунікантів (в першу чергу – адресант) є нещирим, щось приховує. Ще до розкриття істинного смислу Анеліної вербальної та кінетичної поведінки Ангарович проходить сходинками знакових протиставлень, які зміг виявити (табл. 2):

Майже дитиняча постать	Нервові припадки
В листах ніколи не згадувала про припадки	Раптові напади істерії
В листах запевнювала, що здорова і все гаразд	Раптові напади істерії
В листах ніякої згадки про страх за дітей	Страх за дітей, доведений до манії
Ніби дбалість про дітей	План осісти на селі і віддати дітей до свояків

Словесний код як універсальний засіб квазікомунікації – комунікації з метою створення хибної смислової картини (неправдивої, утопічної, сфальсифікованої тощо). Мова й сама по собі маскує думку. «І маскує так, що з зовнішньої форми маски не можна скласти уявлення про форму замаскованої думки, бо форму маски утворено зовсім не для того, щоб із неї можна було впізнати форму тіла» [3, с. 36]. Це й так ускладнює взаєморозуміння, а якщо один з комунікантів навмисно спотворює «форму тіла» думки, то відбувається квазікомунікація – намагання досягти згоди порозумітися в якомусь неіснуючому світі.

В розмові з Ангаровичем Редліх після неприємного завершення вечора в офіцерському клубі пропонує капітану якнайрідше туди ходити і запевняє його, що й сам рідко там буває (по суті створює *хибну реальність*, і Ангарович це розуміє, але поки що не розуміє – чому?): «Знаєш, я й сам рідко буваю в їх гурті. – А мені говорили, що буваєш щовечір, – завважив ущипливе капітан. – Ну, то якийсь поет, прудкий на пересаду, мусив тобі се сказати, – процідив Редліх. – *Противно, буваю досить рідко.* Тут самі паничі, грають грубо в карти, п'ють по цілих ночах, ну, а чоловік бідолаха, куди там йому додержати їм кроку! Знаєш що, Антосю, – з незвичайним жаром промовив Редліх, обертаючися до капітана, – раджу тобі з цілого серця, вчини так само і старайся якнайрідше бувати в касині! – Не розумію тебе, Гнатику, – промовив. – Перед хвилиною ти запевняв мене, що всі мене огнисто полюбили, а тепер намовляєш, щоби якнайрідше до них ходити» [11, с. 39].

Анеля наполегливо створює для Ангаровича *утопічний світ*, який існує лише в її уяві: «Від давна вже, зимою і літом, марила я про те, щоби покинути се місто і *осісти десь на селі. Там мала б я супокій*, якого тут ніколи не буду мати, а що найважливіше, *праця при сільським господарстві, котру змалечку люблю безмірно*, відсвіжила би мої нерви, привела би мене до цілковитої рівноваги» [11, с. 48]. Така картина суперечить попереднім знанням капітана про жінку – його препозиція суперечить інтенції її повідомлення: «– Осісти на селі... провадити своє господарство, – мовив звільна капітан, задумуючися, – ну, певно, се було би непогано, хоча *досі я нічогосінько не знав про*

твою пристрасть до сільського життя» [11, с. 48]; «Капітан, зацікавлений, дивився на неї. Незвичайне гарячкове оживлення, яким вона була пронята, затривожило його тим більше, що її план відразу показався йому фантастичним і зовсім не відповідним до її практичної вдачі» [11, с. 50].

Анеля намагається **сфальсифікувати факти** для Ангаровича і діє на випередження, застерігаючи, щоб він не вірив негативним висловлюванням про неї, а вірив тільки їй: «Знаю добре, що тепер, після твого повороту, скоріше чи пізніше дійдуть до твого слуху *всякі сплітки і байки*. Не сумніваюся, що знайдуться такі, що в очі мені підлещуються, а поза очі будуть *кидати на мене болотом, будуть мене понижувати в твоїх очах*» [11, с. 30]; «Тож *ліпше завчасу запобігти можливості всяких таких допущень, які б могли мене кривдити в твоїх очах*» [11, с. 30]; «Не від сьогодні знаю, що *лихі язики чорнять мене, буцімто я заробляю гроші якимсь нечесним способом*» [11: 30]; „*То й не знаю, в чому мене обвинувачують*» [11, с. 30].

Стратегія, яку тут використовує Анеля, по суті – це мовна гра, де співрозмовнику пропонуються свої правила: якщо зустрінуться знаки X, Y, Z, то вважати їх недійсними або фальшивими¹ Така гра притаманна людям з дитинства, коли вони починають усвідомлювати, що погана думка про них є небажаною, і заздалегідь домовляються не вірити ганебним словам про себе, і в такий спосіб окреслюють коло своїх приятелів за принципом: якщо ти віриш мені, а не поганим словам про мене – ти мій друг, а той, хто каже щось погане – той знаходиться по інший бік нашої спілки. Гра Анелі не така наївна, як дитяча; з семіотичного погляду вона має характер «зловживання знаків», коли прагматичні цілі втручаються в семантичні та синтактичні правила або коли одна прагматична ціль маскується під іншу [7, с. 78–82].

Аберрація семіотичних правил («зловживання знаків», за Ч. Моррісом) є характерною для всіх типів брехні.

При створенні хибної, несправжньої реальності порушується семантичне правило – знаком позначають десигнати, які не існують або навмисно вигадані. У повісті це *фальшиві документи* (листи, квитанції, рахунки), які Анеля дає чоловіку, щоб він переконався в її чесності, а насправді позначають те, чого не існує.

¹ За Л. Вітгенштайном, «Термін „мовна гра” має тут підкреслити, що мовлення є частиною діяльності, способу життя. Усвідомте розмаїття мовних ігор на цих та інших прикладах:

Давати накази й діяти згідно з ними;

Описувати предмет за його виглядом або розмірами;

Виготовляти предмет за його описом (малюнком);

Розповідати про хід подій;

Снувати здогади про хід подій;

Висувати й перевіряти гіпотезу;

...

Вигадувати й читати оповідки;

Прикидатися;

Співати в хороводі;

Відгадувати загадки;

Вигадувати, розповідати жарт;

...

Перекладати з однієї мови на іншу;

Просити, думати, лаяти, вітати, молитися» [3, с. 101–102].

Синтактичні твердження маскуються у формі, яка змушує приймати їх за твердження про позамовні об'єкти (тоді виникають псевдоречення квазіпрагматичного типу). З семіотичного погляду вони відповідають синтактичним правилам, але позамовні об'єкти є псевдооб'єктами, найчастіше це фрази з міфологічним змістом (під міфологічним тут розуміється не тільки те, що стосується давніх міфів і вірувань, але й те, що зараз існує як вигаданий або символічний об'єкт): *«Сам сатана говорить твоїми устами!»*; *«Може, дасть матінка божжа!»*; *«Ти перший кидаєш на мене каменем погорди»*; *«Добре схована підлота перестає бути підлотою, утаєний злочин є тільки доказом відваги і зручності!»*.

Найчастіше семантична аберація пов'язана із синтактичною, зокрема, Ч. Морріс стверджує, що «у випадках відвертої недоброросовності мета досягається тим, що вжитим знакам надаються характеристики тверджень, які мають синтактичний і семантичний вимір, так що вони здаються логічно доведеними і емпірично підтвердженими, хоча в дійсності ні того, ні іншого немає» [7, с. 80]. Сюди належить фраза Редліха *«Я й сам рідко буваю в їх гурті»*, а ще і його підтвердження в тому самому контексті *«Противно, буваю досить рідко»*, яке має прагматичну мету створити образ свого скромного способу життя і тим самим подати приклад Ангаровичу, щоб той не ходив до офіцерського клубу; це жарт Анелі про дітей, які ніби й не виростили за час п'ятирічної відсутності Ангаровича: *«Ось тут у сусіднім покою вони сплять у колисочках. Власне перед твоїм приходом поссали по фляжечці молока...»*.

До прагматичної аберації належить маскування однієї прагматичної цілі під іншу: прохання Анелі до чоловіка залишити службу і переїхати жити на село має справжню мету – схватися від людських пересудів та можливого переслідування з боку закону, але ця мета маскується під іншу – набратися здоров'я, жити спокійно, без міської метушні: *«там мала б я супокій»*; *«відсвіжила би мої нерви, привела би мене до цілковитої рівноваги»*; *«десь у глухій відлюдній закутині могла б я віджити і віднайти свою свободу»*;

Ангарович погоджується з планами жінки переїхати жити на село лише в ситуації її нервового напруження, надмірного хвилювання, щоби тимчасово заспокоїти її, насправді ж така пропозиція його вкрай здивувала: *«Твоя пенсія наразі буде йти на вклади в господарство, а коли дечого доробимося, то можна буде робити з неї невеличкі ощадності. – Чи так? – Так, так, – механічно мовив капітан. – Значить, похваляєш мій план? – Цілковито... – Пристаєш на нього? – З цілого серця»* [11, с. 51].

У процесі спілкування мовці моделюють світ, створюючи свої значення для знаків. Слушною є думка У. Еко про роль знаків у процесі створення феномену брехні: «Самодостатність світу змісту, яку забезпечує певна культура, пояснює, чому знаки можна використовувати для того, щоб казати неправду. Про знак-функцію говоримо тоді, коли щось можна використати для того, щоб обманувати (і таким чином розробляти ідеології, продукувати твори мистецтва тощо). Те, що Пірс називає знаками (які, в певних відношеннях чи з огляду на певну компетентність, означають для когось щось іще), є ними тільки тому, що я здатний використати репрезентамен, щоб відсилати назад до вигаданого стану світу. Навіть індекс можна фальсифікувати, щоб означити якийсь феномен, який не можна виявити і який насправді ніколи не був причиною свого уявного репрезентамена. Знаки можна використати, щоб говорити неправду, оскільки вони відсилають назад до об'єктів чи станів світу тільки як *представники*» [4, с. 252–253].

Отже, лінгвосеміотика брехні як окрема і специфічна галузь досліджень формується на перетині комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістики, філософії мови, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики, «чистої» семіотики і залуцає до свого корпусу категорій та понять такі параметри, як мовна гра, «зрежисована гра» у житті (= у комунікативній ситуації), уявні, або «породжені» світи, асиметричність у співвідношенні слова та поняття, слова та значення, слова та смислу, аберація семіотичних законів (семантичних, синтактичних та прагматичних), мотивація брехні (психологічна, соціальна, етнокультурна), змістові типи брехні (як результати порушення семантичних правил), стратегія і тактика брехні, роль спостерігача (як того, хто бачить «зі сторони» мовну поведінку комунікантів і може оцінити їх знакові маніпуляції), формальні та функціональні типи знаків, що використовуються для різного роду брехні і, нарешті, процес семіозису в аспекті феномену брехні. Зрозуміло, що це далеко не повне визначення предмету та «образу» лінгвосеміотики брехні, яка потребує не тільки уточнення понятійного апарату, але й вдосконалення методів дослідження, зокрема, розгляд можливостей інтент-аналізу, дискурс-аналізу, контент-аналізу та контекстуального аналізу, методик та прийомів психолінгвістики та когнітивної лінгвістики тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бацевич Ф. С.* Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
2. *Вайнрих Х.* Лингвистика лжи / Х. Вайнрих // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – Режим доступу : < www.lexis-asu.narod.ru/other-works/li... > від 26 грудня 2010.
3. *Вітгенштайн Л.* Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн. – К. : Основи, 1995. – 311 с
4. *Еко У.* Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко. – Львів : Літопис, 2004. – 384 с.
5. *Кобозева И. М.* Лингво-прагматический аспект анализа языка СМИ / И. М. Кобозева. – Режим доступу : <http://www.textfighter.org/text12/08_> від 15 грудня 2010 р.
6. *Ленец А. В.* Отечественные и зарубежные теории лжи и речевого обмана / А. В. Ленец. – Режим доступу : <<http://siberia-expert.com/publ/stati/stati/lnece>>
7. *Моррис Ч. У.* Основания теории знаков / Ч. У. Моррис // Семіотика : антологія / [сост. Ю. С. Степанов]. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – С. 45–97.
8. *Пітерс Д. Д.* Слова на вітрі. Історія ідеї комунікації / Д. Д. Пітерс. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 302 с.
9. *Серль Дж. Р.* Классификация иллокутивных актов / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. 17. – С. 170–194.
10. Стежками Франкового тексту (комунікативні, стилістичні та лексикографічні виміри роману «Перехресні стежки») / [Ф. С. Бацевич, С. Н. Бук, Л. М. Процак, А. А. Ровенчак, Л. Ю. Сваричевська, Ф. Л. Ціхоцький]. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 376 с.
11. *Франко І.* Для домашнього огнища / І. Франко // Збір. творів: у 50-ти т. – К. : Видавництво «Наукова думка» – 1979. – С. 7–143.

12. Франчук О. Причини брехні / О. Франчук. – Режим доступу : <<http://www.geocities.com/olexandr>> від 25 лютого 2011 р.
13. Шаховський В. И. Человек лгущий в реальной и художественной коммуникации / В. И. Шаховский // Человек в коммуникации : аспекты исследования. – Волгоград, 2005. – С. 173–204.

Стаття надійшла до редколегії 15.12.2010

Прийнята до друку 31.12.2010

LINGVOSEMIOTICS OF FALSE: THE SEARCH FOR TRUTH

Lidija SVARYCHEVSKA

*Ivan Franko National University of Lviv,
The Department of General Linguistics,
1, Universytetska Str., r. 343 79000 Lviv, Ukraine,
tel: +380 (32) 2394756*

The article deals with the creating of conceptual and nomenclative device for lingvosemiotics of false. The author examines the known works addressed this issue and gives examples from artistic texts, in particular, from Ivan Franko tale “For the Home Hearthstone”.

Key words: false, lie, concealment, linguistics of false, lingvosemiotics.

ЛИНГВОСЕМІОТИКА ЛЖИ: ПОИСК ІСТИНИ

Лидия СВАРИЧЕВСКАЯ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра общего языкознания,
ул. Университетская 1, ауд. 343, 79000 Львов, Украина,
тел.: +380 (32) 2394756*

Статья посвящена проблемам создания концептуального и терминологического аппарата лингвистики лжи в семиотическом аспекте. Проанализированы известные труды в этой области. Приведены примеры из текстов художественной литературы, в частности, произведений Ивана Франко.

Ключевые слова: ложь, обман, утаивание, лингвистика лжи, лингвosemiотика.